

УДК 913(477.43/44)“1919/1930”

С.В.Трубчанінов

Дослідження історичної географії Поділля та Південної Волині у 1920-х – на початку 1930-х років

На основі архівних і опублікованих джерел, праць українських дослідників аналізується стан дослідження історичної географії Поділля та Південної Волині у 1920-х – на початку 1930-х рр. Зазначається, що в 1919 р. у системі УАН почала діяти Постійна комісія для складання історично-географічного словника української землі, яка стала головним осередком історично-географічних досліджень у Наддніпрянській Україні. Протягом усього часу існування чисельність співробітників комісії завжди була невеликою, окремі члени комісії працювали на громадських засадах. З 1926 р. комісія в офіційних документах стала називатися Історично-географічною. Зусиллями штатних і нештатних співробітників комісії в основному і здійснювалися історично-географічні дослідження протягом 1920-х – початку 1930-х рр. У дослідницькій діяльності Історично-географічної комісії Поділля та Південна Волинь займали одне з пріоритетних місць.

Три статті про Поділля в “Історично-географічному збірнику”, який видавався в 1927–1931 рр., належало Михайлу Карачківському, уродженцю Поділля, колишньому студенту Кам’янець-Подільського державного університету, дослідникові історії кам’янець-подільських і київських цехів та міст Поділля. Влітку 1928 р. за дорученням Історично-географічної комісії він обстежив північно-західну частину Молдавської АССР – район, що раніше входив до складу Балтського повіту Подільської губернії. Експедиційна діяльність співробітників Історично-географічної комісії через фінансові обмеження в основному поширювалася на близькі до Києва місцевості. Проте для Історично-географічного словника збиралися матеріали, що стосувалися окремих населених пунктів Поділля та Південної Волині. Дослідженням історії заселення Південної Волині займався учень М.Грушевського Олексій Баранович. Перейшовши на роботу до Історично-географічної комісії він працював над словником Південної Волині та монографічними дослідженнями.

У 1920-х – на початку 1930-х років у царині історичної географії працювали також науковці інших установ УАН, окремі дослідники на місцях. У 1927 р. було опубліковано повідомлення священика Л.Ленчевського з Ружина, яке стосувалося місцезнаходження літописного Кам’яця. Найбільш відомим дослідником з провінції, який займався питаннями історичної географії Поділля, був Володимир Геринович. Упродовж 1920–1930-х рр. В.Геринович видав значну кількість робіт (підручників для навчальних закладів, монографій та путівників) з історії та географії України і Поділля. Особливої уваги заслуговує двотомна праця В.Гериновича “Кам’яничина”. Декілька статей було опубліковано ним у харківському журналі “Краєзнавство”. Для наукового збірника ВУАН “По-

люднева Україна” В.Геринович підготував дві статті з історичної географії Поділля та Північного Причорномор’я. На жаль, весь наклад збірника був знищений органами ДПУ, які розпочали репресії проти історичної школи М.Грушевського.

Ключові слова: історична географія, Поділля, Південна Волинь, Історично-географічний словник, комісія, М.Карачківський, О.Баранович, В.Геринович.

Чимало відомих учених другої половини XIX – початку XX ст. займалося науковими дослідженнями з історичної географії в Україні. Особливо помітну роль відіграв засновник Київської наукової школи Володимир Антонович, якого називають основоположником української історичної географії [1, с. 248]. У 1918 р. автори пояснювальної записки до Комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу Української Академії наук на чолі з учнем В.Антоновича Дмитром Багалієм наголошували: “Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого – для сучасної географії” [2, с. 118]. У 1919 р. в структурі УАН почала діяти Постійна комісія для складання історично-географічного словника української землі, яка стала головним осередком історично-географічних досліджень у Наддніпрянській Україні. У 1920-х – на початку 1930-х років у царині історичної географії працювали також науковці інших установ УАН (з 1921 р. – Всеукраїнська Академія наук), окремі дослідники на місцях. Історично-географічні студії в системі Української Академії наук у 1919 – на початку 1930-х років стали предметом дослідження Г.Вербиленко [3; 4] та С.Трубчанінова [5; 6].

На жаль, немає спеціальних робіт, у яких би аналізувався розвиток історично-географічних досліджень у 1920-х – на початку 1930-х років на регіональному рівні. Метою нашої статті є заповнення даної прогалини на матеріалах регіонів Поділля та Південної Волині. Для цього необхідно виконати наступні дослідницькі завдання: з’ясувати місце історично-географічних студій названих регіонів у діяльності установ УАН (ВУАН), встановити вклад окремих науковців та охарактеризувати головні праці 1920-х – початку 1930-х рр. з історичної географії Поділля та Південної Волині.

Постійна комісія для складання історично-географічного словника української землі розпочала свою діяльність у Києві весною 1919 р. Директор Постійної комісії був обраний на Спільному зібранні УАН 29 березня. Ним став професор Олександр Грушевський, учень В.Антоновича, молодший брат видатного українського історика, колишнього голови Центральної Ради М.Грушевського [5, с. 235-236]. 23 квітня 1919 р. відбулося перше засідання Постійної комісії під головування академіка Д.Багалія, на якому професор О.Грушевський виступив з доповіддю про план роботи по складанню словника. На другому засіданні Постійної комісії, після того, як її членів було закріплено за певними регіонами України, було вирішено залучити до роботи над Словником “нові сили”, у т.ч. науковців з Харкова та **Кам’янець-Подільського університету** (виділення мос. – С.Т.) [5, с. 236].

Протягом усього часу існування чисельність співробітників Постійної комісії завжди була невеликою. Так, у травні 1919 р. вона працювала в такому складі: голова (О.Грушевський), два постійних члени (Євген Перфецький та Осип Гермайзе) і співробітник для складання покажчика (Микола Ткаченко). Окремі члени комісії працювали на громадських засадах. У 1922 р. зі скороченням штатів в академії у комісії залишився лише один штатний співробітник – директор О.Грушевський, проте участь у її роботі брали 10 позаштатних співробітників. За новими штатами ВУАН (жовтень 1925 р.) комісія для складання історично-географічного словника української землі мала складатися з керівничого комісії та трьох наукових співробітників. З 1926 р. комісія в офіційних документах стала називатися Історично-географічною (хоча і стара назва також вживалася в окремих документах навіть на початку 1930-х рр.). У 1927 р. в Історично-географічній комісії працювали: Олександр Грушевський (керівник); штатні співробітники Олексій Баранович, Микола Ткаченко, Ганна Шамрай; “співробітники звичайні” Сильвестр Глушко, Ольга Грушевська, Надія Жданова, Сергій Шамрай, Віктор Юркевич [6, с. 246-247]. На початку 1930-х рр. співробітниками комісії були О.Баранович, К.Антипович, В.Романовський, Н.Жданова та О.Нецадименко [6, с. 248-249].

Епізодичну участь у діяльності комісії брали й інші науковці. У 1920-х – на початку 1930-х рр. співробітники академії часто суміщали роботу на різних кафедрах та в комісіях. Так, Михайло Карачківський, який був аспірантом Науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського, у 1926–1929 рр. працював співробітником Комісії старої історії України, у 1928–1930 рр. – Українсько-молдавської комісії, у 1930–1933 р. – Комісії історії Києва і Правобережжя, був також нештатним співробітником Історично-географічної комісії [7, с. 145].

Саме зусиллями названих науковців в основному і здійснювалися історично-географічні дослідження в Наддніпрянській Україні протягом 1920-х – початку 1930-х рр. Спробуємо з’ясувати, яке ж місце займало дослідження Поділля та Південної Волині у діяльності Історично-географічної комісії. Слід зазначити, що протягом 1927–1931 рр. комісією видавався “Історично-географічний збірник” за редакцією О.Грушевського. Всього вийшло в світ чотири томи збірника, які вмістили 42 статті, присвячені питанням з історії заселення окремих регіонів, історії окремих міст, підприємств, персоналіям тощо. Авторство цих статей належало 15 особам: штатним і нештатним співробітникам комісії, працівникам академії та краєзнавцям. Найбільше статей було присвячено Київщині, Чернігівщині та Полтавщині (по 9). А от Поділля (5 статей) було на четвертому місці серед охоплених дослідженнями регіонів України. З цього числа три статті належало М.Карачківському, по одній – Т.Фаранюк і С.Шамраю [підраховано нами за: 8-11].

Інтерес М.Карачківського до подільської тематики був не випадковим. Він був уродженцем Поділля, сином народного вчителя із с.Кормильче (тепер Чемеровецького району Хмельницької області), студентом Кам’янець-Подільського державного українського університету, у 1923–1924 рр. був аспірантом

Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри природи, сільського господарства й культури Поділля. М.Карачківський здобув авторитет своїми дослідженнями з історії кам'янець-подільських і київських цехів, історії міст Поділля [7, с. 145].

Влітку 1928 р. (з 1 до 15 серпня) за дорученням Історично-географічної комісії М.Карачківський обстежив північно-західну частину Молдавської АССР – район, що раніше входив до складу Балтського повіту Подільської губернії. Під час подорожі поріччям горішньої Кодими, поріччям річки Молокиш перед впадінням її до р.Дністер та узбережжям Дністра він оглянув та описав близько 30 населених пунктів (у т.ч. зробив спостереження географічного характеру щодо поселень правого берега Дністра). Поселення обслідувалися за однією схемою, а саме: проїжджаючи певною місцевістю М.Карачківський робив опис загально-географічного змісту, відзначаючи, по-перше, характер рельєфу – долини, горбки, гори; по-друге, характер водних ресурсів – багно, річка, став; по-третє, характер рослинності тощо. В селі зазначав загальне становище – форму села, загальний вигляд, забудову. Далі – склад населення, назва села, вимова тієї назви, пояснення походження назви. Коли траплялися якісь давні будівлі – оглядав їх. Докладно оглядалися церкви, а також кладовища, надгробки, найстаріші написи на них тощо. Учений розпитував у місцевих мешканців, чи пам'ятають вони старовину, про заселення села, найстаріші часи, “панські” часи та інші події. Наприкінці подавалися відомості про сучасне становище поселення [10, с. 159].

Наслідком цієї експедиції стала публікація “Північно-Західна Балтщина (Історично-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року)” у третьому томі “Історично-географічного збірника” [10, с. 159-202]. Нотатки про обстежені у 1928 р. М.Карачківським населені пункти, які мали стати основою відповідних статей Історично-географічного словника, зберігаються в окремій справі фонду 1235 “Грушевські – історики, лінгвісти” Центрального державного історичного архіву України в м.Києві [12]. Матеріали М.Карачківського, зібрані ним під час подорожі на Північно-Західну Балтщину не втратили свого значення і у наш час [13, р. 209].

Слід зазначити, що експедиційна діяльність співробітників Історично-географічної комісії через фінансові обмеження в основному поширювалася на близькі до Києва місцевості, а з початку 1930-х років пріоритетним стало вивчення Донбасу. Збереглися замітки для Історично-географічного словника, які стосуються окремих районів Поділля та Південної Волині. Вони демонструють кричущу нерівномірність у вивченні регіону. Так, у матеріалах по Проскурівському повіту знаходимо змістовні статті з посиланнями на джерела про Доброгошу, Грузевицю, Волківці Вищі, Журавлинці, Гринівці Лісові, Гречани, Глезнів, Глядки та деякі інші села [14]. Заміток про населені пункти Вінницького повіту небагато, вони досить короткі, деякі містять лише інформацію про місцезнаходження [15]. А от у матеріалах по Літинському повіту є лише 4 невеликих замітки [16].

Співробітники Історично-географічної комісії публікувалися не лише в “Історично-географічному збірнику”, але і в інших наукових виданнях, які виходили

в Академії наук. Так, у Звідомленні УАН за 1926 р. зазначалося, що історично-економічна підсекція Історичної секції під керівництвом О.Грушевського, вивчаючи соціально-економічні відносини України XVI–XVIII ст., перенесла центр ваги на відносини “географічно-колонізаційні” і, таким чином, стала історично-географічною. На її засіданнях було зачитано 10 розвідок, які пізніше вийшли друком [17, с. 241]. Як відомо, Історична секція координувала свою роботу з науково-дослідною кафедрою історії України ВУАН, яку очолював М.Грушевський. На цій кафедрі розпочав наукову діяльність український історик, уродженець м. Старокостянтинова (в Житомирі закінчив другу чоловічу гімназію) Олексій Баранович, який закінчив тут аспірантуру та був зарахований науковим співробітником кафедри після захисту роботи “Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.” [7, с. 26-27, 138-139].

На кафедрі М.Грушевського визначився головний напрямок досліджень О.Барановича на наступні роки (у т.ч. і під час його роботи в Історично-географічній комісії): історія заселення Південної Волині. У 1925 р. вийшла друком перша стаття О.Барановича, яка присвячена цій проблематиці [18]. На засіданні Історично-географічної комісії 13–14 жовтня 1930 р. було намічено завдання для її співробітників на п’ятирічку. Зокрема, у 1931–1932 рр. О.Баранович мав підготувати районний словник Південної Волині (35 арк.), а в 1933 р. – словник Західного Поділля (20 арк.). На 1931–1932 рр. було заплановано монографічне дослідження О.Барановича “Залюднення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. з мапою 1629 року” (12 арк.). У 1932 р. мали бути закінчені роботи О.Барановича “Залюднення українських земель в межах литовської держави в першій половині XVII ст.” (15 арк.) та М.Ткаченка “Залюднення Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст.” (20 арк.). У 1933 р. мала бути підготовлена монографія О.Барановича “Залюднення в першій половині XVII ст. Західно-Українських земель” (20 арк.) [19, арк. 1-1зв.].

Замість запланованої монографії “Залюднення Подільського воєводства” О.Баранович наприкінці 1930 – на початку 1931 р. видав раніше підготовлену книгу “Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.” [20]. Вона містила ґрунтовну розвідку “Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. (1629 р.)” [20, с. 3-29], а також скрупульозно підготовлені додатки. Так, у додатку “Екстракти з виказів про подимне (Список за володільцями)” подаються дані про чисельність димів 889 власників [20, с. 30-113]. “Реєстр поселень (за абеткою) з зазначенням числа димів кожного” [20, с. 114-140] містить інформацію про 2219 населених пунктів. “Реєстр дідичів (за абеткою фамілій, з зазначенням числа димів кожного)” подає інформацію про 249 “фамілій” чи груп дідичів [20, с. 141-155]. У записці від імені Історично-географічної комісії до Видавництва ВУАН від 18 березня 1931 р. стверджується, що О.Баранович продовжував роботу над словником “Південна Волинь” та монографією “Залюднення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. з мапою 1629 року” [21, арк. 1].

Все перше півріччя 1932 р. О.Баранович заміняв О.Грушевського на посаді голови Історично-географічної комісії. Члени комісії намагалися “пов’язати свою роботу наукою з практикою соціалістичного будівництва”. В дусі часу була визначена головна тема діяльності комісії – “Сталінщина в аспекті другої п’ятирічки” [22, арк. 1]. Таким чином, не стало можливостей на подальше дослідження таких регіонів як Поділля чи Волинь. У серпні 1933 р. “за повний саботаж у науковій роботі” О.Грушевського було звільнено з Академії наук. Через 5 років його було заарештовано як “одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації” [23, с. 259].

Із установами Академії наук співробітничали дослідники з провінції. Так, в “Історично-географічному збірнику” було опубліковано три замітки викладача Вінницького ІНО Івана Бойка, які були присвячені Переяславщині [9, с. 11-22; 10, с. 9-16; 11, с. 145-159]. Ще одна його стаття була подана до друку, але не була опублікована у зв’язку з припиненням виходу збірника [24]. І.Бойко брав участь у підготовці матеріалів до Історично-географічного словника по Переяславському повіту [25].

Уродженець Старокостянтинівщини Леонід Ленчевський, який тривалий час був настоятелем церкви св.Параскеви в Ружині, цікавився локалізацією літописних міст, зокрема підготував розвідки про “гради” Рогачів, Роставець і Неятин [26, с. 3-4]. 8 березня 1927 р. він виступив в Києві на засіданні порайонних комісій із повідомленням про літописний Кам’янець [27]. Текст доповіді зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського [28]. Його було опубліковано в “Записках Історичної Секції ВУАН” [29]. Проаналізувавши літописні згадки, Л.Ленчевський зробив висновок, що Кам’янець, який згадується у зв’язку з подіями XIII ст., знаходився на південному порубіжжі області Погорина, там де протікала р.Полтва. Таким чином, він спростовує гіпотезу М.Грушевського, який розміщував Кам’янець на р.Цвітоха (ця місцевість була східним пограниччям Погорини) [28, арк. 1-6]. Дослідник наголошував, що Теофіполь до 1740-х рр. називався Човганом або Чолганським Камінем, а в документах XV ст. – Камінем [28, арк. 3]. Опубліковані джерела та свідчення місцевих жителів привели Л.Ленчевського до висновку, що городище літописного Кам’янца найімовірніше слід ототожнювати з урочищем “Кемпа” (його частина у народі має назву “Острог”) за 7–8 км на північний захід від міста Теофіполя, [28, арк. 22].

Найбільш відомим дослідником з провінції, який займався питаннями історичної географії Поділля, був Володимир Геринович. Прикметний такий випадок. Коли у 1922 р. адміністрація Кам’янець-Подільського Інституту народної освіти (далі – ІНО) звернулася до ВУАН з проханням відкрити при інституті під керівництвом приват-доцента В.Гериновича науково-дослідної кафедри геології, мінералогії, фізичної географії Поділля та Галичини, то вона отримала відмову. Академік П.Тутківський, проаналізувавши опубліковані праці претендента, зробив висновок, що за спрямованістю наукових досліджень він більше історико-географ, ніж географ, і кафедрою завідувати не може [30, арк. 14, 20-21].

Уродженець Галичини В.Геринович найбільш плідні роки свого життя провів у Кам'янець-Подільському: з жовтня 1919 р. в.о. приват-доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету, з жовтня 1923 по жовтень 1928 р. – ректор Кам'янець-Подільського ІНО, з лютого 1929 по травень 1932 р. – професор Кам'янець-Подільського вишу. Під керівництвом В.Гериновича ІНО став осередком наукового, громадського життя не тільки Кам'яниччини, а й всієї України. В.Геринович назвав м.Кам'янець-Подільський “Українським Гейдельбергом” – одним з найвизначніших культурних та наукових центрів УСРР [31].

Упродовж 1920–1930-х рр. В.Геринович видав значну кількість робіт (підручників для навчальних закладів, монографій та путівників) з історії та географії України і Поділля. Серед них: “Провідник по Поділлі” (1919 р.), “Теографія України. Ч.ІІ. Антропогеографія” (1920 р.), “Порадник екскурсанта Кам'яниччини” (1928 р.), “Екскурсант Кам'яниччини” (1928 р.) тощо [32].

В.Геринович цікавився розселенням давніх людей на Кам'яниччині. Він вважав, що ні одна частина України не мала стільки вигідних місць для поселення первісних людей як Поділля. “Особливо ж сприятливою для цього по своїм природнім умовам була яружна його частина. Тому й не дивно, що Поділля вже в глибоку старовину належало до найгустіше оселених країн України, через що і стало класичним тереном для археологічних дослідів” [33, арк. 1]. Разом із працівниками Кам'янець-Подільського археологічного музею В.Геринович провів обстеження і розкопки неолітичної стоянки біля с.Велика Мукша Кам'яничської округи. На його думку, ця стоянка є унікальною і заслуговує на спеціальну увагу. Вона цікава не лише археологам, але й антропологам та геологам [34, арк. 4]. За підсумками археологічних досліджень В.Геринович опублікував декілька праць [35; 36].

На засіданнях науково-дослідної кафедри при Кам'янець-Подільському ІНО В.Геринович неодноразово виступав із повідомленнями на історико-географічну проблематику. Так, впродовж 1926 р. він підготував до друку дослідження “Дністер як торговий шлях” та “М.Кромер як джерело історичної географії” [37]. А 21 грудня 1926 р. В.Геринович виступив на засіданні НДК з доповіддю “Спогади польського історика М.Кромера про Поділля” [38, арк. 51 зв.]. На засіданнях секції культури при НДК за період з 1 жовтня 1927 р. по 1 жовтня 1928 р. В.Гериновичем було прочитано 8 наукових доповідей, у т.ч.: “Напрямки економічної діяльності населення Західного Поділля” (18.10.27 р.), “Економічна діяльність населення Кам'яниччини” (15.11.27 р.), “Економічна роль Чорного моря та її значення для політичної кон'юнктури сходу Європи в другій половині XVIII ст.” (14.02.28 р.), “Економічні нариси Галичини” (3.04.28 р.) [39, арк. 148-148 зв.].

Особливої уваги заслуговує двотомна праця В.Гериновича “Кам'яниччина”. Перший том, присвячений природі краю, вийшов у 1926 р. Наступного року було видано другий том, присвячений населенню та його економічній діяльності. У першому розділі праці, спираючись на багатий археологічний матеріал та писемні джерела, В.Геринович проаналізував процес заселення Поділля,

зробив демографічний аналіз Кам'янецьчини, охарактеризував національні меншини Кам'янця-Подільського. У другому розділі він визначив передумови зародження економічних відносин у краї, проаналізував соціально-економічні аспекти. Зокрема, вчений вказав на важливу роль р.Дністер як торговельного шляху. В роботі ґрунтовно досліджено історію розвитку текстильної промисловості у м.Дунаївці під кутом зору економічної політики шляхетської Польщі щодо України. Центральне місце в роботі відведено Кам'янцю-Подільському, його унікальній історії. Через особливість розташування та забудови Володимир Геринович назвав місто “українським Нюрнбергом” [40, с. 143].

Цікавою знахідкою для краєзнавців, яка популяризувала Кам'янецьчину, стали книги В.Гериновича “Порадник екскурсанта Кам'янецьчини” (1928 р.) [41] та “Екскурсант Кам'янецьчини” (1928 р.) [42]. Учений розробив екскурсійний маршрут подорожей округою, з визначенням найбільш важливих історико-культурних місць Поділля.

Науково-популярні статті із залученням історично-географічного матеріалу публікувалися В.Гериновичем у харківському часописі “Краєзнавство”, офіційному друкованому органі Українського комітету краєзнавства. Його статті “Вірмени в Кам'янці” [43] та “Євреї в Кам'янці” [44] присвячені значенню національних меншин краю у соціально-економічному розвитку міста. Великий історичний екскурс міститься у статті В.Гериновича про розвиток шовківництва у Подністров'ї [45]. У 1930 р. в журналі “Краєзнавство” вийшла друком чергова стаття В.Гериновича під назвою “Кам'янець на Поділлі”. Автор подав історичний екскурс в минуле давнього міста, розмістив дев'ять фотографій з пейзажами м.Кам'янця, подав графічний план кам'янецького кам'яного замку 1699 р., схему Старого міста [46]. В цьому ж часописі В.Геринович опублікував статтю “Наші Товтри” [47]. Вона присвячена описові природи Товтр, проте автор включає до ілюстрацій дві світлини історичної пам'ятки, яка на сьогодні втрачена. Йдеться про башту “Баран” в долині р.Мукша, яка колись домінувала над південно-західною Кам'янецьчиною [47, с. 25, 26].

В.Геринович працював над статтями, які мали увійти до наукового збірника ВУАН “Степова Україна” [48, арк. 5]. Цей збірник, який потім дістав назву “Полуднева Україна”, готувався під егідою Комісії Степової України та Чорномор'я (її називали також Комісією районного дослідження Полудневої України), яку очолював М.Ткаченко. З 24 матеріалів, які були відібрані до першого випуску збірника, половина мала історико-географічне спрямування, у т.ч. дві статті В.Гериновича [див.: 49]. В лютому 1930 р. статті В.Гериновича “Дністер як торговельний шлях від кінця XVIII сторіччя до імперіалістичної війни (Матеріали до географії дністровського сточища)” та “Економічна роль Чорного моря і її значення для політичного кон'юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII століття” були підготовлені до друку. Як зазначалося у звітах ВУАН, Комісія Полудневої України була формально закрита в грудні 1929 р., проте продовжувалася робота над вивченням цієї території, готувалися публікації. Станом на 15 вересня 1930 р. робота по друкуванню збірника “Полуднева Україна” набли-

жалася до кінця [50, арк. 7-11]. Проте вже за кілька тижнів після цього на сесії ради ВУАН, що відбулася 29–30 жовтня 1930 р., Д.Багалій різко засудив індивідуалістичні принципи у плануванні роботи в Академії (як відомо, М.Грушевський виступив з критикою жорсткої регламентації планової роботи кожної кафедри і академіка). Восени 1930 р. було завдано удару по видавничих планах М.Грушевського. Було зупинено друк збірників, започаткованих М.Грушевським, у т.ч.: “Полуднева Україна”, “Західна Україна” та ін. [51, с. 177-178]. Збірник обсягом у 41 друк. арк. у грудні 1930 р. все-таки був видрукований. Проте у працях Н.Полонської-Василенко та О.Оглоблина, сучасників тієї епохи, вказується, що збірник був повністю знищений 1931 р. [49]. Правлені машинописні тексти статей збірника збереглися у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Неопубліковані статті В.Гериновича були видані у 2009 р. стараннями В.Острового [52].

У статті “Дністер як торговельний шлях від кінця XVIII ст. до імперіалістичної війни (Матеріали до географії Дністровського сточища)” В.Геринович проаналізував історію розвитку міжнародної торгівлі в Придністровському регіоні з кінця XVIII ст. до початку Першої світової війни, а також вплив Дністра як потужної транспортної системи на розвиток економіки оточуючих регіонів. Дослідник вказав на зв’язок подій 1770-х – 1780-х рр. (Кучук-Кайнарджійський мир 1774 р., маніфест 1784 р., яким Катерина II відкрила чорноморські порти для усіх народів та ін.) з розвитком господарства Правобережної України та зміною політичних симпатій місцевих магнатів. “Тяжіння в сторону Чорного моря, яке ставило українського магната на сильні економічні ноги, робило його рівночасно васалом Росії, яка залишаючи непорушними суспільні відносини, розкривала перед ним знамениті господарські перспективи. Силою тих економічних передполюск назриває саморозклад польського політичного організму, східні частини якого почали гравітувати в сторону більш вигідного гегемона. В цьому процесі довелось відіграти й певну роль Дністрові, як водному шляхові” [53, арк. 4].

З використанням широкої джерельної бази В.Геринович написав статтю “Економічна роль Чорного моря і її значення для політичної кон’юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII ст.”. Зокрема, на підставі матеріалів польського часопису “Dziennik Handlowy” (“Торгівельний щоденник”), який видавався у Варшаві в 1786–1792 рр., В.Геринович охарактеризував не лише стан економіки Польщі, але й генезу політико-економічних відносин на півдні Східної Європи в останній чверті XVIII ст. Так, зростання експорту сільськогосподарської продукції до чорноморських портів, мало наслідком значне підвищення цін, особливо в етнографічній Польщі і на внутрішньому ринку взагалі. Задля зниження цін на продукти на внутрішньому ринку польський уряд вжив рішучих заходів. Універсалом Станіслава Августа від 22 листопада 1785 р. було встановлено досить значне мито на експортовані продукти. “Та боротися проти всемогутих «королев’ят» в такій складній політичній і економічній кон’юнктурі, в якій була Польща на заранні свого епілегу в XVIII ст., польському «королеві» було не по силі. Цюва політика польського уряду стрінулася з рішучим опором власників

великих маєтків, особливо українських, які й не дуже приміювалися до нього. Наслідком цього опору є другий універсал, який послідував майже безпосередньо після першого [9 грудня 1785 року], силою якою змякшується твердота попереднього” [54, арк. 11-12].

Таким чином, у 1920-х – на початку 1930-х рр. Поділля та Південна Волинь стали об’єктом історично-географічного дослідження як місцевих дослідників (головний осередок – Кам’янець-Подільський інститут народної освіти), так і науковців Всеукраїнської Академії наук (головний осередок – Історично-географічна комісія). Особливо плідно працювали О.Баранович, В.Гериневич та М.Карчківський.

Список використаних джерел і літератури

1. Кіян, О. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича / О. Кіян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2008. – Випуск 12. – С. 248-253.
2. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с.
3. Вербиленко, Г. Історико-географічні дослідження в історично-філологічному відділі ВУАН у 20–30-х роках ХХ ст. / Галина Вербиленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 120 с.
4. Вербиленко, Г. Роль історико-філологічного відділу ВУАН у розвитку історичної географії в 20–30-х роках ХХ ст. / Галина Вербиленко // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2011. – Вип. 5. – С. 195-208.
5. Трубочанінов, С. Олександр Грушевський і становлення української історичної географії в 1919–1931 рр. / С. В. Трубочанінов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 235-241.
6. Трубочанінов, С. “Реорганізація” історичних установ ВУАН та її вплив на розвиток історично-географічних досліджень / Сергій Трубочанінов // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2014. – С. 246-251.
7. Оглоблин, О. Українська історіографія (1917–1956): пер. с англ. / Олександр Оглоблин; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Історичний факультет, Державний комітет архівів України. – К.: [б.в.], 2003. – 252 с.
8. Історично-географічний збірник: видає Комісія для складання Історично-Географічного Словника України / За ред. директора комісії проф. Олександра Грушевського. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. – Т. 1. – [2]+176+II+[2] с. – (Збірник Історично-філологічного відділу УАН, №46).
9. Історично-географічний збірник: Видає Комісія для складання Історично-Географічного Словника України / За ред. директора Комісії проф. Олександра Грушевського. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1928. – Т. 2. – [2]+209+III с.+[1] вкл. аркуш. – (Збірник Історично-філологічного відділу УАН, №46б).
10. Історично-географічний збірник: Видає Комісія для складання Історично-Географічного Словника України / За ред. директора Комісії проф. Олександра Грушевського. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1929. – Т. 3. – [2]+224 с. – (Збірник

Історично-філологічного відділу УАН, №46в).

11. Історично-географічний збірник: Видас Комісія для складання Історично-Географічного Словника України / За ред. директора комісії проф. Олександра Грушевського. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1931. – Т. 4. – [2]+224 с.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 1218 “Записки нестановленого автора з історії с.с.Рибниці, Гидирим, Вихватинця та інших населених пунктів на р.Дністер (Бесарабія)”. – 22 арк.

13. Kushnir, V. The evolution trend of the Balta region Moldavian population in 19th – 1920s / Viaceslav Kushnir // The Annals of “Dunarea de Jos” University of Galati. – 2006. – Fasc. XIX, History. – Tome V. – P. 209-214.

14. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1233 “Статті до історично-географічного словника України по Проскурівському повіту Подільської губернії”. – 75 арк.

15. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1230 “Статті до історично-географічного словника України по Вінницькому повіту Подільської губернії”. – 15 арк.

16. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1231 “Статті до історично-географічного словника України по Літинському повіту Подільської губернії”. – 4 арк.

17. Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 764 с.

18. Баранович, О. З історії заселення південної Волині / Ол. Баранович // Записки історично-філологічного відділу / За головним редагуванням акад. Михайла Грушевського. – К.: З друкарні УАН, 1925. – Книга VI (1925). – С. 10-19.

19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. X, спр. 11828. – 3 арк.

20. Баранович, О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Ол. Баранович; Всеукраїнська Академія Наук, Соціально-економічний відділ, Комісія історично-географічна. – К.: [б.в.], 1930. – 156 с. – [На обкладинці: Баранович, О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство / Ол. Баранович; Всеукраїнська Академія Наук, Комісія історично-географічна. – К.: [б.в.], 1931].

21. ІР НБУВ, ф. X, спр. 11743. – 1 арк.

22. ІР НБУВ, ф. X, спр. 11612. – 2 арк.

23. Матяш, І. “Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...” Життєва драма О. Грушевського / Ірина Матяш // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 252-264.

24. ІР НБУВ, ф. X, спр. 1751. – 1 арк.

25. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1225 “Статті до історично-географічного словника України по Переяславському повіту”. – 32 арк.

26. Ленчевський, Л. Історія минулого Ружинщини: історико-краєзнавчий нарис / Леонід Ленчевський; упоряд. Г. Шкляр. – Житомир: Полісся, 2000. – 60 с.

27. ІР НБУВ, ф. 90, спр. 409. – 1 арк.

28. ІР НБУВ, ф. X, спр. 15029. – 24 арк.

29. Ленчевський, Л. Літописний город Кам’янець. Спроба розвідки в царині історичної географії / Л. Ленчевський // Науковий збірник за рік 1927. Записки Українського Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук) / Під редакцією М.Грушевського. – К.: Державне Видавництво України, 1927. – Т. XXIV. – С. 14-26.

30. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.Р-302, оп. 2, спр. 126 “Особова справа викладача Гериновича Володимира Олександровича, 1922–1933 рр.” – 169 арк.

31. Островий, В. М. В.О.Геринович – ректор Кам’янець-Подільського інституту народної освіти (1923–1928 рр.) / В. М. Островий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6: Матеріали другого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.” – С. 122-133.

32. Островий, В. М. Поділля в працях В.О.Гериновича / В. М. Островий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9: Матеріали п’ятого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. – С. 31-41.

33. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 14948 “Геринович В.О. Трипільська стоянка в с.Кадіївцях на Кам’яничині (стаття). – Кам’янець-Подільський, 1926, машинопис”. – 6 арк.

34. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 14949 “Геринович В.О. Стоянки неолітичної людини біля села Великої Мукші, Китайгородського району Кам’янець-Подільської округи. – Кам’янець-Подільський, 1926 (стаття надрукована на машинці)”. – 4 арк.

35. Геринович, В. О. Стоянка неолітичної людини біля с.Велика Мукша Китайгородського району Кам’янець-Подільської округи / В. О. Геринович // Записки Кам’янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам’янець-Подільський: друк. ім. Леніна, 1926. – Т. 1. – С. 14-17.

36. Геринович, В. О. Ново-відкриті трипільські стоянки на Кам’яничині / В. О. Геринович // Науковий збірник за рік 1926. Записки Українського Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук) / Під редакцією М.Грушевського. – К.: Державне Видавництво України, 1926. – Т. ХХІ. – С. 3-6.

37. Короткий звіт науково-дослідної кафедри при Кам’янець-Подільському ІНО за 1925–26 рік // Наука на Україні. Бюлетень Укрнауки ДВУ, 1927. – № 2-4. – С. 187-189.

38. ДАХО, ф. Р-302, оп. 1, спр. 856 “Протоколи засідання науково-дослідної кафедри інституту, 1926–1927 рр.” – 59 арк.

39. ДАХО, ф.Р-302, оп. 1, спр. 1086. – 160 арк.

40. Геринович, В. О. Кам’яничина / В. О. Геринович. – Кам’янець на Поділлію: [б.в.], 1927. – Ч. 2: Населення і його економічна діяльність. – 168 с.

41. Геринович, В. О. Порадник екскурсанта Кам’яничини. З планом Кам’янецького замку з року 1699 / В. О. Геринович; Кам’янець-Подільський окр. краєзнав. комітет. – Кам’янець-Подільський: Друк ім. Леніна, 1928. – 102 с.

42. Геринович, В. О. Екскурсант Кам’яничини (З планом Кам’янецького замку з року 1699 з “La Galerie agriable du Monde” і маршрутом) / В. О. Геринович. – Кам’янець-Подільський : [б.в.], 1928. – 75 с.

43. Геринович, В. О. Вірмени в Кам’янці / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків: Український комітет краєзнавства, 1928. – № 1 – С. 20-25.

44. Геринович, В. О. Євреї в Кам’янці (До історії заселення Кам’яничини) / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1929. – № 3-10. – С. 44-48.

45. Геринович, В. О. До історії шовківництва на західній Придністрянщині (В межах УСРР) / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1929. – №3-10. – С. 69-74.

46. Геринович, В. О. Кам'янець на Поділлі / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1930. – № 1-5. – С. 8-16.
47. Геринович, В. О. Наші Товтри / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1930. – № 1-5. – С. 16-29.
48. ДАХО, ф.Р-302, оп. 1, спр. 1054 “Річний звіт інституту за 1927–1928 учбовий рік”, 1928 р. – 9 арк.
49. Папакіна, Т. П. З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії Наук: Збірник “Полуднева Україна” / Т. П. Папакіна // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 24-32.
50. ІР НБУВ, ф. X, спр. 1685.
51. Федорук, Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) / Ярослав Федорук // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – С. 175-204.
52. Володимир Геринович: з неопублікованого / упоряд., автор вступ. статті та приміток В.М.Островий. – Хмельницький: ЦНТІ, 2009. – 136 с.
53. ІР НБУВ, ф. X, спр. 15291 “Геринович Володимир. Дністер як торговельний шлях від кінця XVIII сторіччя до імперіалістичної війни (Матеріали до географії дністровського сточища)”, 1930. – 30 арк.
54. ІР НБУВ, ф. X, спр. 15292 “Геринович Володимир. Економічна роль Чорного моря і її значення для політичної кон’юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII століття”, 1930. – 22 арк.

Sergiy Trubchaninov

**The study of historical geography
of Podillia and Southern Volyn in the 1920s – early 1930s**

The article analyzes the state of the study of historical geography of Podillya and South Volyn in the 1920s – early 1930s on the basis of archival and published sources, works of Ukrainian researchers. It is noted that in 1919 in the Ukrainian Academy of Sciences launched the Standing Commission for the compilation of Historical-geographical dictionary of the Ukrainian land, which became the main center of the historical-geographical research in Dnieper Ukraine. The number of employees commission has always been a small, and individual members of the Commission generally worked on a voluntary basis. Since 1926 the Commission in official documents began to refer to the historical-geographical. Commission staff carried out the historical-geographical research during the 1920's – early 1930's. Podillya and South Volyn were priorities in research of historical-geographical commission. Mykhailo Karachkivsky and Olexiy Baranovych, students of M. Grushevsky, worked fruitfully in the historical-geographical commission.

In 1920 – the beginning of the 1930s in the field of historical geography worked as scientists from other institutions Ukrainian Academy of Sciences, some researchers from the province. For example, in 1927, it was reported from the priest L.Lenchevskiy of Ruzhin, which expressed the hypothesis about the whereabouts of the chronicle

Kamyanetc. The most well-known researcher from the province that deal with historical geography Podillya, was Volodymyr Gerynovych. In the 1920-1930's he has published a considerable number of works on the history and geography of Ukraine and Podillya.

Keywords: *historical geography, Podillya, South Volyn, Historical-Geographical Commission, M.Karachkivsky, O.Baranovych, V.Gerynovych.*

С.В.Трубчанінов

Исследования исторической географии Подольи и Южной Волыни в 1920-х – начале 1930-х годов

В статье анализируется состояние изучения исторической географии Подолья и Южной Волыни в 1920-х – начале 1930-х гг. на основании архивных и опубликованных источников, трудов украинских исследователей. Отмечается, что в 1919 г. в составе Украинской Академии наук начала действовать Постоянная комиссия для составления историко-географического словаря украинской земли, которая стала главным центром историко-географических исследований в Приднепровской Украине. Численность сотрудников комиссии всегда была небольшой, а отдельные члены комиссии вообще работали на общественных началах. С 1926 г. комиссия в официальных документах стала называться Историко-географической. Сотрудники комиссии осуществляли историко-географические исследования в течение 1920-х – начале 1930-х гг. Подолье и Южная Волынь были приоритетами в исследовательской деятельности Историко-географической комиссии. Плодотворно работали в Историко-географической комиссии ученики М.Грушевского Михаил Карачкивский и Алексей Баранович.

В 1920-х – начале 1930-х годов в области исторической географии работали также ученые других учреждений УАН, отдельные исследователи на местах. Например, в 1927 г. было опубликовано сообщение священника Л.Ленчевского из Ружина, в котором высказывалась гипотеза о местонахождении летописного Каменца. Наиболее известным исследователем из провинции, который занимался вопросами исторической географии Подолья, был Владимир Геринович. В 1920–1930-х гг. он опубликовал значительное количество работ по истории и географии Украины и Подолья.

Ключевые слова: *историческая география, Подолье, Южная Волынь, Историко-географическая комиссия, М.Карачкивский, А.Баранович, В.Геринович.*

Одержано 24 червня 2014 року